

ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 908(477)+94(477)

Г.Г. Ченіза

Донецький національний університет, Україна

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ В ЗАСЕЛЕННІ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті автор аналізує різні підходи до оцінки значення і ролі Української захисної лінії в заселенні Південно-Східної України в науковій та довідковій літературі дорадянського, радянського і пострадянського часу, з'ясовуються причини появи протиріч в оцінках та зроблені висновки щодо найбільш обґрунтованих підходів. Українська лінія, зведена в першій половині XVIII ст., відповідала своєму призначенню і мала позитивний вплив на процес заселення краю.

Майже на межі Харківської, Полтавської та Дніпропетровської областей знаходяться земляні споруди, які приваблюють лише випадкових відвідувачів. Але вони є пам'ятками фортифікаційного мистецтва та народних зусиль у справі захисту України від набігів кочовиків. Це залишки колишньої Української лінії. Деякі з її фортець занесені в реєстр пам'яток містобудування і повинні охоронятись державою. Завдяки розташуванню понад річками ця територія не була в свій час розорана і багато земляних споруд – фортець, валів, редутив досить добре збереглося (Іоанівська, Орловська, Параскевська, Олексіївська, Михайлівська, Федорівська, Петрівська фортеці й інші споруди).

Історія будівництва Української лінії, її роль в обороні краю, його заселенні, історичне значення були предметом досліджень в XIX, XX, на початку XXI ст., своє ставлення до неї висловлювали вже її сучасники і воно не було одноставним. Незважаючи на всі протиріччя щодо оцінок її значення, в більшості видань можна помітити позитивну оцінку її ролі в заселенні Південно-Східної України. Навпаки, її значення як військової споруди оцінюється частіше негативно.

Метою даної статті є з'ясувати причини появи вказаних протиріч, зіставити наявні точки зору з проблеми, зробити висновки щодо їх обґрунтованості.

Російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст. позбавили оборонні споруди Північного Причорномор'я їх військового значення. На початку XIX ст. Українська лінія сприймалася населенням вже як старожитність, про її призначення ще пам'ятали, але подробиць з'ясувати на місцях не могли. За наказом імператора в 20-х рр. XIX ст. почалась «інвентаризація» давніх будівель в губерніях Російської імперії з метою їх охорони. В Циркулярі міністерства внутрішніх справ від 31 грудня 1826 р. дається інструкція, яким чином отримувати потрібну інформацію, в якій формі надсилати: «...нужно будет приказать отыскать в архивах, от губернских присутственных мест зависящих, и в записках городских прежних времён и потребовать от других начальств, какого бы звания ни были, подробных сведений о всех вышеупомянутых зданиях: а) когда и кем оные строены или перестроены; б) по какому случаю или намерению; в) если они не полны, то сколько, когда и почему разрушены; г) из каких материалов строены; д) какие в них достойные примечания, или отличные от обыкновенных, вещи или части оных находятся; е) в каком они теперь положении; в чём ведении и для чего употребляются; и наконец можно ли их поддержать починкою, не переменяя их древних планов и фасадов. Сведения таковыя вероятно могут быть получены и от частных лиц, а особливо владельцев тех мест...» [1].

Ізюмська канцелярія надіслала власний рапорт 29 березня 1827 р. На запит уряду з приводу наявних історичних пам'яток, ізюмський виконувач (исправник) доповідав про існування на території Ізюмського повіту давніх укріплень міст Слов'янська, Цареборисова, слободи Маяки, земляних фортець Петрівської, Тамбовської та будівель Святогірського монастиря. В документі зазначено, що виконувач користувався архівом ізюмського повітового суду, документами маяцького управління, виписками з сенатського архіву. Відповідно до останнього джерела говориться про заснування Петром I ландмілицького корпусу в 1723 р., «для противодействия нападением со стороны Турции и кримцов предположено устроить линию, поселить на ней полки оные, в 1736 год по опробованному в ландмилицких украинских полках штату, велено всем 20 полкам быть конными. Помянутая линия по расположению своему названа украинскою, которая с 19 крепостями, редутами и слободами устроенными в совершенном укреплении, вооруженною рукою содержима была... когда и почему уничтожена не известно. Во всех сих укреплениях чтобы было какое каменное строение не приметно и достойного примечания не имеется» [2].

Цей документ свідчить про обмеженість інформації, яку мали місцеві чиновники. Історик Слобідської України XIX ст. Д.І. Багалій наводить свідчення з джерела також початку XIX ст., але змістовнішого. Це «Статистическое описание бывшей Украинской линии от начала учреждения прошедшего столетия до положения ее в 1821 г.». На думку дослідника, воно створене за допомогою офіційних даних [3, с. 325]. За цим документом, до складу лінії входило 17 фортець, на прилеглих до неї землях знаходилося 3 міста, 6 містечок, 59 слобід, 18 сіл (деревень), 242 хутора. Загальне населення визначено 168 760 чол. об. ст. (разом з приєднаними до лінії територіями Ізюмського повіту).

Короткі відомості про будівництво лінії та її оцінку містить «Історія Малоросії» Д. Бантиш-Каменського. Будувати лінію, на думку автора, входило ще в плани Петра I, але її будівництво не зупинило нападів, ніщо не могло їх утримати, «пока не были укрощены они в самих своих улусах» [4, с. 442]. Згадується і те, що одним з ініціаторів повернення запорожців був генерал граф Вейсбах. Остання вказівка цікава тим, що таке ж твердження є в роботі А.О. Скальковського і воно пов'язане з Українською лінією, бо граф Вейсбах, «керуючи всіма роботами на лінії», збагнув труднощі її охорони і служба козаків на ній була б не зайвою [5, с. 247]. Дійсно, поряд з ландміліцією і лівобережними козаками на форпостах по Українській укріпленій лінії знаходилась невелика кількість запорожців [6, с. 11]. Для прикордонно-сторожової служби відряджалась сірома, а заможні козаки після повернення з походу розпускалися по домівках, щоб мати можливість забезпечити себе провіантом [6, с. 12]. А.О. Скальковський позитивно оцінює оборонну роль лінії, при цьому вказує на те, що служба на ній вважалась дуже тяжкою. Автор «Історії Русів», розповідаючи про будівництво лінії, називає її дивом людського створіння та по кількості затрачених зусиль порівнює з пірамідами єгипетськими [7, с. 236]. Засуджує він відвід земель для поселень ландміліції, які взято з південних територій Гетьманщини. Особливості лінії як військової споруди, її оборонні можливості досліджував Ф. Ласковський. Його робота містить багато цінних фактів, які стосуються процесу будівництва Української лінії, розглянуті етапи її зведення, дана її оцінка з погляду оборонних можливостей [8, с. 8]. Серед дослідників XIX ст., які цікавились питанням заселення України, Д.І. Багалій приділив найбільшу увагу аналізу ролі Української лінії в історії переселенського руху і загальному її значенню. Він визначає її військові особливості, одну з фортець, Олексіївську, дослідник відвідав і склав її опис. У розкритті військових питань він використав дослідження Ф. Ласковського, але кількість фортець він визначає частіше не 16, а 17 [3, с. 308, 325], як це зазначено в згаданому документі, проте в «Очерках...» можна помітити і 16 [3, с. 303], і 18 [3, с. 310]. Дослідник не підтримав деякі твердження щодо недоліків лінії, наведені Ф. Ласковським, які, в свою чергу, запозичені з офіційних джерел [8, с. 84]. Недоліки вказуються такі:

«1. У зв'язку із значною протяжністю лінія вимагала багато військ для оборони, а тому не могла належним чином бути захищена; ворогу вдавалося прориватися і робити з успіхом напади на місця, прикриті лінією.

2. Через віддаленість від Перекопу у випадку війни з Кримом не можна було доставити військам, що наступали, оперативні повідомлення.

3. Багато поселень, що лежали перед лінією, зовсім не були нею прикриті і залишалися не захищені.

4. Місцеві землі, абсолютно не придатні для будівництва укріплень, примушували робити безперервні на ній ремонти.

5. На всій території лінії не доставало гарної води та лісу».

Д.І. Багалій не підтримав другий пункт цього переліку: віддаленість від Перекопу існувала, але на шляху армії збудували редути і жодний з них не був взятий ворогом. Інші зауваження, на його думку, мають сенс, бо невдовзі після зведення виникла потреба в нових оборонних спорудах, необхідність відновлювати споруди виникла дуже швидко, тоді ж було визначено, що слободи побудували в незручних місцях. Крім цих зауважень, Д.І. Багалій додає, що фортеці зводилися нераціонально, тобто не було належного контролю, відчувалась незрозумілість цих робіт для населення, в загальний хід будівництва і влаштування слобід втручалися корисні інтереси командирів армії і старшини, самі роботи були погано організовані. Більшість цих оцінок запозичена в Мініха [9, с. 404-407], який в 1735 р. оглянув лінію і дав їй оцінку. Д.І. Багалій вважає за потрібне відокремити питання про зведення лінії від питання про її роль в заселенні. Заселення, на його думку, проводилось розумно і послідовно [3, с. 331]; існування на кордоні поселень ландміліціонерів з однодвірців мало сенс, але в існуванні лінії не було необхідності, також була невдалою система утримання їх за рахунок того ж однодвірського населення. Цікавим є порівняння з Білгородською лінією. Д.І. Багалій знайшов багато спільних рис. Основні споруди Білгородської і Української ліній можна зіставити. Фортецям Української лінії відповідали міста Білгородської, редути – острогам, вали, рви, засіки мали обидві лінії, обидві заселені російськими однодвірцями з сусідніх губерній; поселеннями керував уряд, а методи були примусові. Найбільш вагомими відмінностями – фортеці Білгородської лінії перетворились в міста, Української лінії – в слободи, перша будувалась декілька десятків років, друга – декілька років; більша зацікавленість населення була під час зведення Української лінії. Утримання гарнізонів Білгородської лінії відбувалося за рахунок держави, Української лінії – однодвірців. Перша була захистом для населення довше, Українська лінія – тільки під час російсько-турецьких війн XVIII ст. Для XVIII ст. Д.І. Багалій вважав лінію анахронізмом. Основними роками зведення лінії він вважає 1731 – 1733 рр., але визнавав факт її добудови пізніше.

В радянські часи історія спорудження і роль Української лінії найбільше були розглянуті в близьких за часом виходу монографіях О.М. Апанович [10] і В.М. Кабузана [11], в колективних роботах «Історія міст і сіл УРСР» [12-14], «Історія УРСР» [15], [16]. О.М. Апанович називає 16 фортець (без Царичанської), датою будівництва вважає 1731 – 1733 рр. Автор дає однозначну оцінку: Українська лінія не виправдала свого призначення, тобто не захистила кордони, була класичним взірцем незмінності принципів оборонного будівництва Росії протягом кількох століть. Водночас вона поглинала незлічені ресурси, для її охорони треба було багато військ. Татари, за думкою автора, не звертали на лінію особливої уваги і переходили її безперервно [10, с. 167]. До недоліків додається велика відстань від театру війни, застарілі фортифікаційні принципи. Лінія також перешкождала переходам українського населення із Запорожжя до Слобожанщини і Лівобережної України та навпаки, тобто виконувала поліцейські функції. За даними О.М. Апанович, в 1764 р. П. Румянцев розташував 3 рухливі загони в глибині лінії для знищення ворога

у разі прориву і таким чином підвищив її ефективність; остаточно лінія втратила своє значення в 1770 р. після спорудження Дніпровської лінії. В той же час нею повторена більшість оцінок Д.І. Багалія та визначена її роль в заселенні краю.

В.М. Кабузан вивчав зміни в розміщенні населення на території Російської імперії, у тому числі і в українських губерніях. Заселення лінії почалося в 1731 р.; на 1740 р. лінія мала 18 фортець, однодвірці поселені в 22 слободах (перелік яких подається в роботі) [11, с. 51]. Адміністративні одиниці, до яких належало населення Української лінії, неодноразово змінювалися. В 1776 р. фортеця Белівська та 22 однодвірські слободи належали до Катеринославської провінції Азовської губернії. На початок ХІХ ст. населення колишньої Української лінії опинилось в різних губерніях – Полтавській (землі між рр. Оріллю та Берестовою передані губернії «дабы тем восстановить древние пределы Малороссии»), Катеринославській, Харківській [11, с. 65]. Висновки В.М. Кабузана важливі для з'ясування ефективності переселенських заходів. В 1745 р. на лінії в слободах налічувалось 12444 осіб ч.с. (11801 однодв., 643 держ. селян), в період 1763 – 1775 рр. в 23 поселеннях населення істотно не зростало (13100 в 1763 р., 13911 – в 1775 р.), були зафіксовані втечі селян з лінії [11, с. 115]. В процесі адміністративної реформи до Української лінії в 1764 р. приєднана частина Малоросії (13 сотень Полтавського полку, 2 сотні Миргородського), частина Слобідської України (державні Нові і Малі Водолаги); кількість населення на лінії зросла до 157 816 осіб ч.с. (з них 13078 рос. однодвірців). В той час, як чисельність російського населення лінії (ландміліціонери) зберігалась на однаковому рівні, кількість українського населення швидко зростала. З переліку слобід, наведених В.М. Кабузаном та за даними згаданого документа, наведеного Д.І. Багалієм, за 1821 р., можна зробити висновок, що на початку ХІХ ст. всі засновані урядом поселення збереглися, збільшилась кількість населення в них, деякі стали центрами волостей, поселення були включені в загальноукраїнську торгівлю. Через цю територію йшло 3 стовбових, 1 чумацький шлях.

«Історія міст і сіл УРСР» не містить якісних оцінок лінії, але має згадки про історію появи тих чи інших міст і сіл у зв'язку з її будівництвом. В «Історії міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область» зазначено, що Царичанська, Новобогородицька фортеця, Новогеоргієвське укріплення у ХVІІІ ст. стали частиною укріплень Української лінії, спорудженої в 30 – 60-х рр. [12, с. 17]. Поселення міського типу Царичанка засноване в 1604 р. як запорозький зимівник, потім стало сотенним містечком Полтавського полку, додатково укріплене за часів Петра І, з 1731 р. в складі Української лінії, в 1736 тут розташована була штаб-квартира російської армії. В Царичанській фортеці (й Бахмуті) у 1756 р. знаходилась прикордонна митниця [17, с. 74]. На час виходу видання пмт мало населення 7576 чол. В «Історії міст і сіл УРСР. Полтавська область» [14, с. 627] читаємо про село, що належало до Української лінії – Ряске (2190 чол.), поряд знаходиться с. Нехвороща [14, с. 760] (нині 4134 чол.), засноване в 1673 р., через село проходила Українська лінія, біля була споруджена Васильківська фортеця. Найбільше інформації про поселення на території Української лінії містить «Історія міст і сіл УРСР. Харківська область». Можна дізнатись про історію населених пунктів: Красноград (Белівська фортеця) з населенням понад 20000 чол. (1974 р.), сіл Петрівське, Лозовеньки, Протопоповка, Михайлівка, Олексіївка та інших, які були засновані під час будівництва Української лінії. Водночас існують поселення, які були засновані в цьому районі раніше, до спорудження лінії. За свідченням початку ХХ ст. українці і росіяни жили в селах поряд, але звичаїв дотримувались своїх, не змішувались [18]. Таким чином, можна визнати вірною оцінку Д.І. Багалія про позитивну роль лінії в заселенні цієї частини України. Українська лінія була причиною появи ряду слобід, які незважаючи на «худые места» існують дотепер.

Часто фортеці ставали осередком для формування міст [19, с. 35]. На думку В. Тимофеєнка, Українська лінія була містоутворюючим фактором. Дані про її історію подані з посиланням на Ф. Ласковського – Українська лінія мала 16 фортець, час її споруд-

дження – 1731 – 1742 рр. В монографії можна побачити креслення типових фортифікаційних споруд. Багато невеликих укріплень перетворилися в міста, зазначає автор. Але на нашу думку, Українська лінія такої ролі не мала. Лише одна споруда перетворилася на місто. Це Костянтинівград. Інші – Нехвороща, Царичанка – не стали містами, хоча вони мали плани забудови.

В пострадянський час вийшла монографія В.О. Пірка, значна частина якої присвячена історії спорудження Української лінії, її заселення. В роботі автор аналізує роль лінії в обороні та її значення в заселенні краю, аналізує аргументи попередніх авторів. Він зробив висновок про запозиченість оцінок лінії Ф. Ласковським з офіційних джерел. Одностайно з Д.І. Багалієм він вважає, що лінія скоротила відстань до Криму. Загальний висновок – лінія виправдала своє призначення, тобто стала перешкодою для вторгнень ще під час будівництва, про це свідчить багато документальних джерел [8, с. 8]. На оцінку лінії сучасниками вплинуло те, як вони сприймали лінію, тобто такою, якою вона мала бути – захищати від вторгнень. Але татари вторгалися в обхід лінії. Збудована вона була в 1731 – 1736 рр., мала 17 фортець. На хід заселення лінія також вплинула позитивно [8, с. 105] – з обмеженням нападів, збільшилась безпека регіону. Як свідчить карта 1764 р., основна частина поселенців селилась поблизу Української лінії і укріплених міст [8, с. 98]. Близько від лінії – між рр. Оріллю та Чаплинкою – виникла одна з найгустіше заселених Протововчанська паланка Війська Запорозького.

Згадки про Українську лінію з певною (нетрадиційною) оцінкою містить «Історія українського козацтва», яка проводить зв'язок між будівництвом Української лінії і реформами слобідських полків. Одна з причин будівництва лінії, на думку автора розділу В.Л. Маслійчук, полягала в тому, щоб скасувати прикордонність полків, за цим і пільги слобідським козакам [20, с. 664]. Коментар до сучасного видання роботи А.О. Скальковського «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького» Г.К. Швидько має таку довідку про лінію: «Її спорудження почалося в 1731 р., затрачено було величезні кошти і працю десятків тисяч українських селян та козаків, але через непотрібність (бо не прикордонна лінія) вона так і не була закінчена» [5, с. 607]. На наш погляд, перше твердження можна віднести до наслідків, а не до причин будівництва лінії, друге – заперечення прикордонності лінії – не має документальних підстав.

Довідкова та краєзнавча література більшою частиною не містить оцінки, здебільшого це згадки про заснування тих чи інших населених пунктів з різних приводів (сл. Михайлівської, Олексіївської, Єфремівки, Петрівського та ін.) [18], [21-23]. «Енциклопедія українознавства» подає оцінки Української лінії, запозичені з роботи О.М. Апанович, як у військовому відношенні, так і відносно її ролі в заселенні [24].

В більшості енциклопедичних видань зазначено, що Українська лінія втратила значення під час війни 1768 – 1774 рр. після зведення Дніпровської лінії та пересування кордону держави на південь [15], [16], [25], [26], кількість фортець мала 16, час зведення – 1731 – 1733 рр. Велика радянська енциклопедія повідомляє, що лінія була збудована у 1731 – 1735 рр., одночасно будувалося декілька ліній (Кавказька, Закамська, Оренбурзька, з 1716 року – Сибірська), Петро I планував ввести кріпосну систему оборони, але не зміг через велику протяжність кордону [27, с. 92]. До кріпосної системи оборони наприкінці XVII ст. перейшли Франція та інші країни; в той же час військовими інженерами почала використовуватися бастионна система укріплень, вона була новим етапом в розвитку фортифікаційного мистецтва [28]. Фортеці Української лінії являли собою чотирикутні, за невеликим виключенням, бастіони і, незважаючи на недоліки, були прогресивними на той час фортифікаційними спорудами.

Цікаву інформацію про збереженість, призначення об'єктів Української лінії містить видання «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР». Воно дає опис ряду фортець Української лінії, які занесені в реєстр, вказує на їх збереже-

ність, дає план деяких з них та детальний опис [29-31]. Збереглась основна частина лінії [31, с. 104], система укріплень збудована 1731 – 1733 рр., лінія мала 18 фортець. Біля села Рудка Полтавської області збереглися залишки валу довжиною 800 м з бастіоном [29, с. 135]. Частково збереглась Белівська фортеця [31, с. 112], в будівництві Іоанівської раціонально використані річкові «прегради». Також є описи Слобідської фортеці, Орловської, Параскевської, Єфремівської, Михайлівської, Федорівської, Козловської, Тамбовської, Петрівської, залишок Васильківської. Опис Петрівської фортеці супроводжується даними про будівництво лінії в 1731 – 1742 рр. [31, с. 104]. Стратегічне значення вона втратила, коли кордони держави були перенесені на південь, в 1784 р. була скасована («упразднена»). Зазначено, що укріплення фортеці є пам'ятками військово-інженерного мистецтва першої половини XVIII ст. і складають значний історико-архітектурний інтерес. До другої половини XX ст. збереглась основна частина укріплень. З даними цього видання вступає в протиріччя інформація з «Малої енциклопедії козацтва»: лінія будувалася без врахування особливостей рельєфу, лише один раз була використана за призначенням (взимку 1736 – 1737 рр.), коли татари безуспішно намагались взяти декілька фортець. «Всесвітня історія війн» містить коментарі до військової історії Росії, де оцінюється діяльність Б. Мініха [32]. Відзначено, що реформи Мініха в армії йшли всупереч реформам Петра I, Мініх тратив величезні кошти на зведення майже не потрібних для Росії укріплених ліній. Більшість авторів вважає, що за будівництвом лінії наглядав генерал-майор де Бренї, Мініх тільки спостерігав за ремонтом лінії, він також просив кошти і людей для її продовження, але їх не отримав. Також оцінка діяльності Мініха протирічить оцінці Д. Бантиш-Каменського, який вважав його одним з послідовників царя [33, с. 179].

Інформацію про Українську лінію подають інтернет-ресурси. Так, скориставшись пошукачем, можна потрапити на інформацію з довідників, більшість з них визначає часом будівництва лінії 1731 – 1733 рр. Присутня інформація про окремі фортеці лінії, яка збігається з інформацією з «Пам'яток градобудівництва», але додаються географічні координати споруд [34]. Цікаво оформлений сайт, де є також інформація про Українську лінію. Автори зібрали дані з різних джерел, додали власні враження про відвідування, світлина С. Сосницького дають уявлення про зовнішній вигляд споруд в наш час [35].

В 1985 році на ділянці лінії працювала археологічна експедиція Інституту археології під керівництвом М.П. Кучери з метою перевірити наявність змійових валів в районі від с. Нехвороща до с. Рящівка. Змійових валів не знайдено, але досліджено конструктивні особливості, прийоми спорудження. Вали скріплювалися глиною, це підвищувало їх стійкість. Висновок експедиції: Українська лінія ще виразно зберігає свої ознаки, вона повинна розглядатися як пам'ятка археології і перебувати під охороною держави [36].

Таким чином, в літературі зберігається традиція оцінки Української лінії з поділом її на оборонне значення і значення для заселення краю. Оборонне значення більшість авторів, за ними і довідників, оцінює як негативне, виключенням є тільки дослідження В.О. Пірка. Позитивну роль лінії в заселенні регіону визнають майже всі видання. Дійсно, всі засновані на лінії слободи, більшість яких відвідав Гільденштедт і відомості про кількість населення в 23 слободах Української лінії, які подав В.М. Кабузан – майже всі існують нині і значно збільшили своє населення у другій половині XX ст. «Історія міст і сіл УРСР» подає інформацію про ряд заснованих в ті ж роки поселень поряд зі слободами російських однодвірців. Дивним на цьому фоні виглядає вищезгаданий пункт недоліків лінії, де вказується на погану придатність земель для життя, брак води і лісу. Землі на Орелі після усунення татарської загрози стали одним з найбажаніших кутків для вільного і поміщицько-старшинського переселень. Також з огляду на збереженість лінії до наших часів (ще в 1984 р. її стан визначають як добре збережений, через 271 рік після зведення) дивно читати про «місцеві землі, абсолютно не придатні для будівництва укріплень». З висновків археологічних досліджень бачимо застосування для укріплення

схилів глини з нижніх шарів ґрунту, таким чином, технологія зведення була спрямована на можливо довше його функціонування. Необхідність ремонтів була обумовлена специфікою робіт – земляні споруди завжди підлягають атмосферним впливам, інші лінії – Білгородська, Ізюмська – також в свій час щорічно повинні були ремонтуватись, про необхідність цього завжди нагадували гарнізони острогів. Ще одне зауваження – лінія не захищала деяких поселень. Але вона була збудована для захисту кордонів Російської держави відповідно до Прутського договору, а всім поселенням за лінією рекомендовано переселитись на територію перед лінією [8].

Оцінки відповідності Української лінії задачам оборони в літературі здебільшого негативні, загальна оцінка: для XVIII ст. лінія – анахронізм. Але лінія скоротила відстань до Криму, це визнав ще Д.І. Багалій і справедливо визнається в сучасних дослідженнях [8, с. 86]. Документально доведено, що татари намагались обійти лінію [8, с. 86]. Лінія різко скоротила втрати населення від нападів, від спроб прориватись в Україну через неї татари відмовлялись, намагались іти в обхід, переважно на східній ділянці між Петрівською фортецею і р. Луганню. На цій ділянці кордон охороняли Бахмутська, Торська, Ізюмська фортеці, тобто застосовувався фортечний тип оборони – і виявився непридатним для оборони від кочовиків. Необхідність лінії на цій ділянці обґрунтував ще Мініх і події довели його правоту (напади татар на цій ділянці і як наслідок – погана динаміка заселення). Також Мініх обґрунтував необхідність існування укріплених ліній як засобів оборони на великих ділянках кордону: «При существовании Украинской линии, армию не нужно раздроблять, ослабляя полки и целые корпуса для защиты границ, для чего достаточно было бы гарнизонов с ландмилициею и казаками» [9, с. 404]. Більшість авторів визнає, що лінія остаточно втратила своє значення після будівництва Дніпровської лінії, таким чином, незважаючи на негативну оцінку оборонного значення, протягом всього XVIII ст. вона виконувала свої функції. Таким чином, можна визнати безпідставність тверджень про те, що вона не виконувала своє призначення і була анахронізмом. Бастіони, рavelіни на початку XVIII ст. не вважались такими [28], а були передовими засобами будівництва укріплень. Дійсно, кордони держави швидко пересувались на південь. Але уряд керувався обставинами, які склалися на той час. Російська імперія так швидко закінчила боротьбу за Причорномор'я, що цього не очікував ні російський уряд, ні інші країни; лінія втратила значення не з причин свого анахронізму, а завдяки швидкому пересуванню кордонів і перемогам над Туреччиною. В цих перемогах Українська лінія відіграла свою роль.

ЛІТЕРАТУРА

1. СДІАЗ НВФ 11882.
2. СДІАЗ НВФ 11884.
3. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887.
4. Бантиш-Каменский Д. История Малороссии. – М., 1842. – Ч. 3.
5. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Днепропетровск, 2003.
6. Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 років. – Запоріжжя, 2002.
7. Історія Русів. – К., 1991.
8. Пірко В.О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця. – Донецьк, 2007.
9. Соловьёв С. История России с древнейших времён: В 15 кн. – М., 1963. – Кн. 10.
10. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.
11. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1976.
12. История городов и сел УССР. Днепропетровская область. – К., 1977.
13. История городов и сел УССР. Харьковская область. – К., 1976.
14. Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область. – К., 1967.
15. Історія Української РСР: У 8 т. – К., 1979. – Т. 2.
16. Історія Української РСР: У 10 т. – К., 1984. – Т. 3.

17. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
18. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родиневедению (Репринт. изд.). – Харьков, 2007.
19. Тимофеенко В. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К., 1984.
20. Історія українського козацтва: нариси: У 2 т. – К., 2006. – Т. 1.
21. Историческая хронология Харьковской губернии / Сост. К. Щелков. – Харьков, 1882.
22. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1903. – Т. 7.
23. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1910. – Т. 14.
24. Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Львів, 2000. – Т. 9.
25. Український радянський енциклопедичний словник: В 3 т. – К., 1987. – Т. 3.
26. Украинская советская энциклопедия. – К., 1984. – Т. 11.
27. Большая советская энциклопедия: В 30 т. – М., 1975. – Т. 20.
28. Разин Е.А. История военного искусства. – М., 1961. – Т. 3.
29. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. – К., 1985. – Т. 2.
30. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. – К., 1985. – Т. 3.
31. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. – К., 1986. – Т. 4.
32. Всемирная история войн. Кн. 2. 1400 – 1800 год. Харперская энциклопедия военной истории с комментариями издательства «Полигон». – СПб.; М., МСМХСVII.
33. Бантыш-Каменский Д. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов: В 4 т. – М., 1991. – Т. 1.
34. Режим доступу: www.nashkrai.kiev.ua
35. Режим доступу: [//dalizovut.narod.ru/lovushka/lovushka.html](http://dalizovut.narod.ru/lovushka/lovushka.html)
36. Вітрик І.С. Українська лінія як пам'ятка археології пізнього середньовіччя // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 111-116.

Г.Г.Ченуца

Украинская линия и её роль в заселении Юго-Восточной Украины: историография проблемы

В статье автор анализирует различные подходы в оценке значения и роли Украинской линии в заселении Юго-Восточной Украины, имеющих в научной, краеведческой и справочной литературе досоветского, советского и постсоветского периодов. Выясняются также причины появления противоположных оценок, сделаны выводы о наиболее обоснованных подходах. Украинская линия, построенная во второй половине XVIII ст., соответствовала своему предназначению и положительно повлияла на процесс заселения края.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2008.